

УДК 316.64

*М.Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук*

АБЕРАНТНИЙ СТАН СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Розглядається стан суспільної свідомості українського соціуму у надзвичайних соціальних обставинах. Аналізуються такі риси суспільної свідомості, як розірваність, розколотість і розщепленість. Показано перехід кризового стану свідомості в катастрофічний.

Рассматривается состояние общественного сознания украинского социума в чрезвычайных социальных обстоятельствах. Анализируются такие черты общественного сознания, как разорванность, расколотость и расщепленность. Показан переход кризисного состояния сознания в катастрофическое.

The paper examines public consciousness of the Ukrainian society under extreme social circumstances. Such characteristics of public consciousness as dissociation, disunity and splitting are analyzed. The author demonstrates how the crisis mode of consciousness can be transformed into the catastrophic one.

Ключові слова: *аберантна свідомість, кризовий стан свідомості, катастрофічний стан свідомості.*

Ключевые слова: *аберрантное сознание, кризисное состояние сознания, катастрофическое состояние сознания.*

Keywords: *aberrant consciousness, crisis mode of consciousness, catastrophic mode of consciousness.*

Українське суспільство вже тривалий час переживає важкий і болісний період системних змін. Утвердження незалежності супроводжується трансформаційними процесами без чітких орієнтирів на певні моделі суспільства, зміни в усіх сферах розгортаються хаотично і непередба-

чувано. Суспільство увійшло в смугу затяжної кризи і не може з неї вийти вже чверть століття. Розтягнутість кризи в часі зумовила формування маси негативних ознак, властивих кризовому суспільству. Вже зросло ціле покоління, що формувалось у нестабільному соціальному середовищі, в умовах розмитих норм і цінностей, з украй невизначеними життєвими перспективами. Старші покоління випробували на собі весь драматизм втрати колишніх і пошук нових самоідентичностей.

Суспільна свідомість українського соціуму вже багато років перебуває в аберантному стані. Його відхилення від норми проявляється в декількох площинах. По-перше, воно є кризовим. Воно відображає розбалансованість соціальних відносин, їх нестабільність, порушення соціального порядку, загальну соціальну дезорганізацію, яка в ряді випадків наближається до хаосу. Криза свідомості проявляється в розмиванні колишніх соціальних ідентичностей, в аномії – в масштабному порушенні соціальних норм і механізмів контролю за їх дотриманням, у соціальній дезорієнтації, в деприваційних явищах. Суспільна свідомість пронизана занепокоєнням, тривогою, безнадійністю, незадоволеністю. Для кризової свідомості типовими є настрої песимізму, безвиході, що пов'язані з крахом надій, сподівань, задумів, планів.

У такому стані українське кризове суспільство дійшло до певної міри загострення всіх притаманних йому протиріч і вкотре збунтувалося. Починаючи з кінця осені 2013 р., воно вступило в смугу соціальної смуги. Громадські заворушення, заколоти проти влади прокотилися по всій країні – з заходу на схід, з півночі на південь. Спочатку вони відбулися в Києві, потім – на заході країни, потім – у Криму, а після – на південному сході. Кипіння протестної енергії, обурення, конфлікти і відкрите збройне протистояння громадян досі не вщухло. Дуже важливо зафіксувати й проаналізувати такий стан суспільної свідомості з наукових позицій.

Крім суто дослідницького інтересу, його аналіз важливий для суспільної практики, для розробки проблем соціаль-

ного управління, включаючи і питання прогнозування і запобігання соціальним конфліктам. Анкетне опитування нашого моніторингового дослідження проводилося в розпал згаданих вище подій – у липні 2014 р. Відповіді на запитання анкети зафіксували крайнє напруження суспільної свідомості, гостроту емоцій і домінування у людей негативних настроїв. Відповіді на багато запитань істотно відрізняються від відповідей на них у попередні роки. І це зрозуміло і можна пояснити. Адже суспільство перебуває в надзвичайному стані. Тому і його свідомість вийшла за звичайні межі, перебуває в аберантному стані.

Ми використали для такого стану свідомості визначення “аберантний” (від латинського *aberrans*, *aberrantis* – такий, що відхиляється). Тобто це такий стан свідомості, у якому вона суттєво відхиляється від норм свого звичайного існування, у якому в ній порушується внутрішня структура, руйнуються відносини між елементами. У такому її стані присутні спотворення, відхилення, омана, викривлення.

У нинішньому стані суспільної свідомості нашого соціуму наявні всі згадані збої. Тому важливо зафіксувати цей стан, описати та проаналізувати відхилення від нормального стану свідомості. Щоправда, суспільна свідомість нашого соціуму і в попередній період перебувала в кризовому стані. Тим більш важливо показати відмінності суспільної свідомості в ці два періоди, зафіксувати відмінності кризової свідомості від катастрофічної свідомості, притаманної суспільству в період відкритого збройного конфлікту, що розгорівся на значній частині території країни.

Подібний аналіз передбачає насамперед застосування наукового апарату, який би давав змогу адекватно описати і проаналізувати дану ситуацію. Вирішити це завдання можна, тільки спираючись на вагому теоретичну базу. На нашу думку, для соціологічного аналізу поточного стану українського суспільства можуть бути використані концепції кризової свідомості І.Попової [1], соціального

безумства Є.Головахи і Н.Паніної [2], теорії культурної травми Дж.Александера [3] і П.Штомпки [4], соціальних страхів В.Шубкіна, В.Шляпентоха, В.Ядова [5]. Базуючись на них і використовуючи дані нашого моніторингу, отримуємо доволі реалістичну і конкретну картину нинішнього стану свідомості українського суспільства. Найголовнішими характеристиками сучасної суспільної свідомості українського суспільства є його суперечливість, фрагментованість, кризовість і травмованість.

Насамперед щодо суспільної свідомості українського суспільства можна констатувати його суперечливість, причому не ту суперечливість, яку називають діалектичною і яка утворює певну цілісність, а ту, яка складається з неоднорідних, рядопокладених елементів, які сусідять на основі механічних зв'язків. Це утворення ближче не до системного цілого, а до агрегатного. Воно тільки в деяких зрізах утворює і відтворює себе як соціальну цілісність. У багатьох же інших площинах воно постає як фрагментарне, різнорідне утворення. На цю його особливість варто звернути увагу. Свідомість українського суспільства як цілісний феномен є відображенням буття, насамперед у межах інституту української держави. Саме даний соціальний інститут скріплює суспільну свідомість, центрує, не дає їй розпастися, детермінує обрис її кордонів. Українська держава як соціальний інститут наразі перевершила за своєю міцністю суспільну свідомість і забезпечує її існування як цілісності. Як зазначає Н.Смелзер, "ідея сучасної національної держави (the modern nation-state – la patrie) стала сучасною основою політичної інтеграції". Держава серед іншого сприймається "як центр загальної культури (що включає мову), як об'єкт лояльності і групової ідентичності" [6, р. 9], тобто навіть молода, багато в чому незміцніла держава виступає інтегратором, центром загальної культури та мови. Саме завдяки такому сприйняттю держави і суспільна свідомість її громадян, незважаючи на неоднорідність і суперечливість, сприймається як певна цілісність. Зокрема, так сприймається і

українська багатовимірно фрагментована суспільна свідомість.

У філософії, соціології та ряді інших соціальних наук накопичений досвід вивчення фрагментованої суспільної свідомості соціумів. Труднощі його вивчення полягають у тому, що суспільна свідомість у кожному з таких соціумів має свою історію і причини свого фрагментованого стану. Крім того, кожне з суспільств має неповторний характер фрагментованості свідомості, яка, своєю чергою, є не одноплослинною, а багатовимірною. Тому таку свідомість визначають різними термінами: *“розірвана”*, *“розколота”*, *“розщеплена суспільна свідомість”*. Однак навіть низка цих термінів не перекриває всіх типів фрагментованої суспільної свідомості соціумів. Згадані визначення видів фрагментованої суспільної свідомості апіорі мають на увазі існування в минулому в цьому суспільстві цілісної свідомості – розірване, тобто це залишок того, що колись було цілим, розколоте – таке, яке розбилось на декілька частин, розщеплене – розділене на дві частини. Але не всі суспільства пройшли через етап інтеграції, коли їх свідомість була цілісною. У тому числі й українське суспільство. Тому серед згаданих визначень немає такого, яке вказувало б на ту специфічну фрагментованість суспільної свідомості, що значною мірою зумовлена ще не завершеною його інтеграцією. Про такий вид фрагментованості суспільної свідомості скажемо дещо нижче.

Розглянемо почергово згадані види фрагментованої суспільної свідомості. Розпочнемо з *“розірваної свідомості”*. Дане поняття запровадив у своїй філософській системі Г.Гегель. Воно виникає в результаті відчуження держави та влади. Індивіди по-різному ставляться до цих відчужених форм. У тих, хто позитивно ставиться до цих форм, наявна *“благородна свідомість”*, у тих, хто негативно, – *“низька” свідомість*. За міркуваннями філософа, виявляється, що *“висока свідомість”* – це дворянська свідомість, а *“низька”* – свідомість тих, хто *“ненавидить пана, кориться тільки з прихованою злістю і завжди вияв-*

ляється готовим до повстання” [7]. Ці типи свідомості не перебувають у постійному протистоянні, а переходять один у другий і тим самим “спотворюють” одне одного. Зникнення відмінностей між ними призводить до “розриву” духу й утворення “розірваної свідомості”. “Розірвана свідомість” – збочена свідомість. Їй протистоїть “чесна свідомість”. За цими гегелівськими абстракціями можна углядіти розрив цілісної суспільної свідомості на соціально-класові типи свідомості. Такі соціально-групові типи свідомості, що протистоять, є в кожному суспільстві. Вони сформувалися на основі протилежних соціально-класових інтересів. Утім, у їх носіїв можуть бути і, як правило, є спільні інтереси в інших аспектах: культурних, мовних, релігійних, ціннісних та інших.

Поняття розірваної свідомості дає змогу передати, відобразити ті елементи суспільної свідомості, які не просто відмінні один від одного, а протилежні, несумісні, за самою своєю природою не можуть бути з’єднані, для них неможливий компроміс, який би забезпечив їм взаємоприйнятну співпрацю. Чи є такі елементи в суспільній свідомості нашого суспільства? Безсумнівно, є. Це протилежні соціально-класові інтереси олігархічних груп і груп найманих працівників, поділ суспільства на велику купку дуже багатих і мільйони злиденних, за статусом на соціальні верхи і соціальні низи.

Люди дуже чутливі до різкої поляризації суспільства за цими показниками. В анкеті нашого дослідження було запропоновано оцінити ступінь важливості особисто для респондента відсутності значного соціального розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства). Як виявилось, для 75% опитаних була дуже важливою і скоріше важливою відсутність такого розшарування.

Можна було б показати й інші лінії розриву за соціальним і соціально-економічним статусами людей у нашому суспільстві й відповідні розриви суспільної свідомості. Однак у соціологічній, соціально-філософській, політологічній літературі, незважаючи на деяку привабливість

терміна “розірвана свідомість”, з якихось причин воно не набуло поширення за межами гегелівської схеми.

У соціології, соціальній психології, політології, соціальній філософії, інших науках широко використовується поняття “розколота суспільна свідомість”. Дане поняття не можна ототожнювати з поняттям “розколота свідомість”, що є одним із центральних у психологічних, парапсихологічних, психіатричних, психоаналітичних, психопатологічних концепціях. У них йдеться про розщепленість цільної індивідуальної свідомості особистості, “розкол розуму” – шизофренію. Нижче ми аналізуємо тільки розколоту суспільну свідомість. Після цього спинимося на особливостях явища розщепленої свідомості.

Коли ж йдеться про розколоту суспільну свідомість, то мається на увазі наявність у ній фрагментів, частин, яких могло не бути на практиці, які утворилися внаслідок поділу соціуму на носіїв різних картин світу, різних типів світосприйняття, прихильників різних суспільних ідеалів, норм, цінностей. Утім, сьогодні важко знайти суспільства з монолітною ідеологічною, політичною, ціннісною суспільною свідомістю. Практично всі сучасні суспільства мають складну і за багатьма параметрами суперечливу ціннісно-ідеологічну структуру свідомості. У такому випадку слід було б суспільну свідомість усіх суспільств вважати розколотою. Однак увагу аналітиків і дослідників розколотої суспільної свідомості приваблюють тільки деякі з них, а саме ті, в яких ціннісно-ідеологічні відмінності перевищують певну норму, виходять за деякі рамки. Отже, вона передає не лише згадані відмінності, а й відображає ступінь, міру цих відмінностей. За допомогою поняття розколотої свідомості відображають і підкреслюють помітні відхилення у внутрішньому розмаїтті і протиріччях суспільної свідомості (вони набагато перевершують загальноприйняті відмінності в суспільній свідомості стійких, стабільних суспільств), зосереджують на них увагу як на надзвичайній проблемі, як на загрозі існуванню цілісності, системності суспільної свідомості.

При аналізі стану суспільної свідомості українського соціуму слід враховувати ту найважливішу для нього причину розколотості, яка полягає у тому, що держава в нинішніх кордонах виникла порівняно недавно і в ній не завершені інтегративні соціокультурні процеси. Тому цей тип розколотості не можна підігнати під жодну згадану схему. Його не можна назвати розірваним, розколотим у соціокультурному сенсі, тому що розколотість – це наслідок існуючого раніше стану цілісності. Але українська суспільна свідомість історично ще не досягала такого рівня реальної соціокультурної інтегрованості, щоб її можна було назвати хоча б такою, що наближалася до цілісної.

Головною причиною такої її якості було те, що соціокультурні цінності, які притаманні різним частинам українського етносу, формувалися в різних історичних умовах і в різних державних системах. Об'єднавшись у один державний організм, українська політична нація не отримала автоматично суспільну свідомість як цілісне соціокультурне утворення. Навіть українська етнічна культура не є цілісною системою, яка б детермінувала унітарну українську ідентичність. Остання є скоріше номінальною, хоча її наявність і визнають усі. Проте різні регіональні групи етносу вкладають у неї різні смисли і на практиці існує українська етнічна поліідентичність. Хоча про єдність суспільної свідомості соціуму говорять з певним авансом, спираючись головним чином на наявність інституту держави, єдність її території, кордонів і громадянства.

У чому полягає багатовимірність фрагментованості суспільної свідомості? Особливістю розколотості суспільної свідомості українського соціуму є множинність площин свідомості, по яких йде глибокий розкол. Це і внутрішньо-етнічна розколотість українців, і міжетнічна розколотість, і регіональна розколотість населення, і міжконфесійна розколотість християн і навіть внутрішня розколотість православних, і мовна розколотість, і міжпоколінна розколотість, а також політична, ідеологічна та ціннісна розколотість громадян. Розколотість суспільної свідомості про-

являється у безлічі несумісних думок, уявлень з проблем економічного, політичного, соціального та духовного життя. Але насамперед це відмінності у світосприйнятті, орієнтація на різні цивілізаційні та культурні ідеали, визнання різних духовно-культурних цінностей, ідеологічні розбіжності. Найбільш глибокі розколи суспільної свідомості у нас проходять за такими лініями: європейські – азіатські (татаро-монгольські, візантійські) цінності; радянські цінності – ліберально-ринкові цінності; радянські цінності – традиційні українські цінності; націоналістичні цінності – західні ліберальні цінності.

Альтернативні й полікультурні картини світу по-різному пояснюють, інтерпретують і конструюють соціальну реальність. Вони співіснують в українському суспільстві багато років, накопичені в історичній пам'яті регіонів і мають величезний конфліктний потенціал. Тривалий час він перебував у законсервованому стані. Культурно-ціннісні суперечності в спокійні періоди розвитку країни були на периферії суспільної свідомості, але в глибинній пам'яті людей вони зберігалися.

Якщо в суспільстві виникають умови, які сприяють або зближенню альтернативних позицій, або їх витісненню, то, врешті-решт, їх деструктивний потенціал згасає. Однак для цього потрібен тривалий час і цілеспрямована робота суспільства з подолання подібних протиріч. На жаль, в українському суспільстві відмінності й суперечності у свідомості між західними і південно-східними регіонами залишалися законсервованими, зусиль щодо їх подолання робилося мало.

Більше того, періодично, особливо в періоди загальнонаціональних виборчих кампаній, їх реанімували і мобілізували політичні партії заради успіху на виборах. Про наслідки розколу свідомості суспільства мало хто думав. Про те, що ніяких дій у суспільстві з подолання регіональних розколів свідомості, по суті, не вживалося, свідчать дані нашого моніторингу. У 2013 р. на запитання *“Як Вам здається, за роки незалежності нашої держави*

між Сходом і Заходом України відбувається...? ” 18% респондентів відповіли “значне зближення” і “деяке зближення”, а 32,5% – “значне віддалення” і “деяке віддалення”. У 2014 р. у період відкритого конфлікту в суспільстві 20% заявили, що відбувається зближення, а 36% – що триває процес віддалення. Як бачимо, у період напруженості у суспільстві відбулася певна поляризація поглядів, але тенденції у сприйнятті міжрегіональної єдності суспільства не змінилися. Відчуття поглиблення розколу між Сходом і Заходом країни у значної частини респондентів залишається. Отже, при загостренні політичної, ідеологічної, соціальної, духовно-культурної ситуації в суспільстві цей негативний потенціал прокинувся і загострив розкол суспільної свідомості.

Суттєво впливає на прийняття чи неприйняття ідеологічних, моральних і психологічних цінностей досвід людей, суспільна практика, переважаюча атмосфера в суспільстві. Так, у перші роки незалежності багато ліберальних цінностей сприймалися в суспільстві як нові, прогресивні. Багато людей хотіли примкнути до тієї суспільної атмосфери, яка тільки виникла, долучитися до свого роду духовного мейнстріму. Але минуло понад два десятиліття, а “нові” цінності не стали домінуючими. Для багатьох людей ліберальна система цінностей не стала своєю. Наприклад, у 2013 р. в анкеті нашого моніторингу було запитання *“Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалась в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?”*. Майже половина респондентів (48%) відповіли: “Однозначно ні” і “скоріше ні”. І лише трохи більше чверті (26%) опитаних відповіли ствердно. Втім, стара система цінностей не зберегла колишнього свого впливу на людей. Лише 16% респондентів відповіли позитивно на інше запитання тієї ж анкети: *“Як Ви вважаєте, чи діють ще сьогодні цінності, які пропагувалися в Радянському Союзі (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо)?”*.

А 77% відповіли негативно. Отже, в даному випадку ми бачимо зміни, що відбуваються на лінії розколу суспільної свідомості. Протистояння в ньому непримиренних цінностей слабшає: нові ще не набрали сили, а старі її втратили. А між ними розмите ціннісне поле.

Відтворюються й глибинні цивілізаційні цінності, за якими в нашому суспільстві теж немає єдності думок. На запитання *“Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі Вам?”* Відповіді розподілилися так: 28% відповіли, що “країн Західної Європи” і “скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов’янських”, а 40% – “східнослов’янських країн” і “скоріше східнослов’янських країн, ніж країн Західної Європи”.

Цивілізаційна лінія розколу суспільної свідомості корелює з її регіональним розколом, особливо між Сходом і Заходом країни. Істотна відмінність культур регіонів у нашій країні проявляється в розходженні духовних цінностей, культурних орієнтацій. Подібні відмінності створюють культурне напруження, що виявляється в прихованих, а іноді й відкритих конфліктах, пов’язаних з шануванням різних героїв, святкуванням різних історичних дат, використанням різної політичної та культурної символіки. Східнослов’янські цінності поділяють 66% респондентів Донбасу (Донецька і Луганська області), 51% Східного регіону (Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області) і лише 14% Західного. Водночас 56% опитаних у Західному регіоні поділяють цінності західноєвропейських країн, на Донбасі їх поділяють лише 7%, а в Східному регіоні – 14%.

Ще один зміст, який вкладають у поняття “розколота свідомість”, полягає в його розколотості на ідеали, цінності, норми минулого і сьогодення. В узагальненому і спрощеному вигляді вони присутні в суспільній свідомості як “старі” і “нові”. Вони стають предметом загальної уваги при загостренні політичного, ідеологічного, філософського, релігійного протиборства в суспільстві. Їх навантажу-

ють ціннісними якостями: “старі” – це погано, а “нові” – добре. Втім, багато цінностей залежно від бажання і для посилення власної аргументації можна репрезентувати і як цінності минулого, і як цінності сьогодення.

Прихильники кожної з ліній розколу прагнуть переконати громадян у правильності, укоріненості саме їх світосприйняття, ідеалів, цінностей і в помилковості, а то й ворожості цінностей своїх опонентів. У суспільній свідомості є арсенал доказів як для одних, так і для інших. Однак у протистоянні цінностей, світоглядів, ідеологій мало хто прислухається до аргументів. У цьому полі панують емоції. Тут працюють чинники, які ведуть до ще більшого загострення протистояння по лінії розколів суспільної свідомості: фанатизм, істерія, екстремізм, ксенофобія, расова і релігійна нетерпимість. Вмикаючи в дію ці чинники, кожна зі сторін сподівається зміцнити свої позиції.

Зниження рівня розколотості суспільної свідомості може відбуватися за рахунок прийняття більшістю громадян суспільства єдиної, гуртуючої ідеї. Такою ідеєю може бути як позитивна ідея, спрямована на творення, досягнення чого-небудь у суспільстві, так і оборонна, захисна ідея, спрямована на збереження чогось, наприклад, захист країни від зовнішньої загрози, збереження рідної мови, збереження навколишнього середовища тощо. Подібні процеси проявилися і в суспільній свідомості українського соціуму в 2014 р. В умовах загрози зовнішньої агресії за рядом показників у суспільній свідомості відбулися зрушення, спрямовані на підвищення її інтеграції. Так, зросла кількість людей, які ідентифікують себе як громадяни України. Якщо у 2012 р. ідентифікували себе як громадяни України 48% опитаних, то у 2014 р. таких було 65%. Також зросла кількість тих, хто пишається тим, що є громадянином України. У 2012 р. скоріше пишались і пишались, що вони громадяни України, 43% опитаних. У 2014 р. їх кількість збільшилася на 20% і становила 63%. Подібні тенденції спостерігаються і щодо осо-

бистої значущості для респондента державної незалежності України. У 2012 р. державна незалежність України була радше важливою і важливою для 70% респондентів, а у 2014 р. – уже для 83%.

Ще одним поняттям, яке описує аберантну суспільну свідомість, є поняття “розщепленої свідомості”. Тема “розщепленої свідомості”, “розщепленого розуму” з’являється у XIX ст. у роботах Вільяма Джеймса [8] і Ейгена Блейлера [9]. В них йшлося про такі особливості індивідуальної свідомості, як існування в ній незалежних, незбіжних і таких, що суперечать одне одному, положень. Потім ця тема інтенсивно розвивалася в психіатрії та психоаналізі. Але, як виявилось, феномен розщепленої свідомості властивий не лише індивідуальній психіці, а й суспільній психології.

На відміну від поняття розколотої свідомості, яке відображає несхожі або навіть протилежні картини світу різних соціальних груп, поняття розщепленої свідомості відображає наявність в один і той же час протилежних ідей, поглядів, уявлень, цінностей у свідомості одних і тих же людей, одних і тих же соціальних груп. Наприклад, одні й ті ж люди вважають, що доходи людини повинні відповідати їх здібностям, і водночас дотримуються думки, що держава повинна змушувати багатих ділитися з бідними. Або ставлення населення до корупції. З одного боку, громадяни обурені широким поширенням корупції в суспільстві, а з другого – вони готові самі давати хабарі. Але ще більше тих людей, які вважають цілком нормальним вирішувати свої особисті питання не через офіційні канали, а використовуючи для цього родинні зв’язки, знайомства, сусідські взаємини, стосунки з колегами по роботі та ін. У цьому вони не вбачають ніякої непослідовності у своїх поглядах.

Так, у дослідженні Інституту соціології НАН України 2013 р. у рамках програми “Українське суспільство” респондентам було поставлене запитання, як часто вони були змушені протягом останніх 12 місяців давати гроші, по-

дарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань їх життя. 5% відповіли, що доводилося часто, а 22% – іноді. Водночас 22% заявили, що не давали нічого, оскільки проти цього. У цьому дослідженні було задане ще одне запитання, пов'язане з використанням неформальних шляхів для розв'язання своїх життєвих проблем: *“Які з зазначених життєвих проблем Ви можете вирішити за допомогою родичів та друзів?”*. Виявилося, що 38,5% опитаних можуть таким чином “отримати малодоступні медичні послуги для себе, родичів і/або близьких людей (включаючи влаштування в лікарню, на консультацію та лікування до відомого фахівця тощо)”, 36% – “знайти роботу, отримати підвищення на посаді (розряд, ранг)”, 32,5% – “влаштувати дитину (свою, родичів і/або близьких людей) у дошкільні заклади, престижну школу, коледж, ВНЗ тощо”, 28% – “розв'язати проблеми з представниками влади (міліцією, армією, судом, прокуратурою)” та вирішити деякі інші питання.

Як бачимо, дуже багато людей, обурюючись корупцією, не проти самі використовувати для вирішення своїх особистих питань або прискорення їх вирішення неофіційні шляхи. Звичайно, передача грошей, подарунків і т.п. посадовим особам і звернення до родичів або друзів для вирішення своїх питань дещо різняться. Якщо в першому випадку в правовій площині наявності корупція, то в другому – явище, яке раніше називалося “блатом”. Останнє важко ідентифікувати як протиправну дію. Але і те, й інше є аморальними явищами. І те, й інше завдають шкоди суспільству і державі. Тому в моральному аспекті вони є пороком, а отже, однаково ганебні. Однак розщеплена свідомість одночасно засуджує одне і не вважає пороком інше.

Щоб не бути голослівними, ми вирішили більш точно перевірити респондентів на наявність у них феномену розщепленості свідомості, його моральної складової. Ми зіставили відповіді тих опитаних, які заявили, що вони

проти того, щоб давати гроші, подарунки тощо задля вирішення своїх життєвих питань, і їхні відповіді на запитання, які життєві проблеми вони можуть розв'язати за допомогою родичів і знайомих. Виявилось, що і ця група респондентів далеко не проти скористатися “допомогою” своїх близьких. Таких супротивників дачі “подарунків”, які можуть вирішувати свої питання за допомогою родичів і друзів, виявилось майже стільки ж, скільки й серед тих, хто дає іноді й часто хабарі. Ті, хто іноді дає хабар, становлять 44% серед тих, хто може “отримати малодоступні медичні послуги” своїх близьких. А ті, хто проти дачі хабара, становлять 36% серед готових “отримати малодоступні медичні послуги” за “допомогою” родичів і друзів. Подібні співвідношення між тими, хто проти хабарів, і тими, хто може “знайти роботу, отримати підвищення на посаді (розряд, ранг)”, – 37% і 34%; хто проти хабарів і тими, хто може “влаштувати дитину (свою, родичів і/або близьких людей) у дошкільні заклади, престижну школу, коледж, ВНЗ тощо”, – 44% і 27%.

Ще одним прикладом розщепленої свідомості є відповіді респондентів на запитання анкети моніторингу *“Одні політичні сили хочуть, щоб Україна обрала шлях соціалізму, інші – капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?”*. Майже однакова кількість людей підтримує прихильників соціалізму (16%) і прихильників капіталізму (14%). Ці групи формують ту якість суспільної свідомості українського суспільства, яку ми назвали розколотою свідомістю. Але найбільше в суспільстві тих, які відповіли: *“Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували”*, – 26%. У цій відповіді міститься явна ознака розщепленої свідомості. Адже не можна, не порушуючи логіку мислення, одночасно підтримувати прихильників і соціалізму, і капіталізму. Щоправда, слід узяти до уваги той факт, що життєвий досвід цих людей сформував у них вищу за будь-які ідеології цінність – цінність людського життя і миру. Тому, можливо, це приклад не стільки розщепленої свідомості, скільки людської житейської мудрості.

Наявність розщепленої свідомості проглядається і в позиції багатьох людей із важливих геополітичних проблем. Наприклад, згідно з даними нашого моніторингу у 2013 р. 42% респондентів позитивно ставилися до вступу України в Європейський Союз, а 45% – у Митний союз. Однак при цьому 26% одних і тих же осіб водночас позитивно ставилися до вступу і до ЄС, і до МС.

Таким чином, феномен розщепленої свідомості має масове поширення і глибоко вкорінений у нашій культурі. Його не можна ігнорувати у політичній і державно-управлінській діяльності.

Завершуючи розгляд теми фрагментованості, зазначимо, що цю проблему не можна розглядати у відриві від інших проблем суспільної психології. Будучи дуже складним феноменом, суспільна свідомість має багато аспектів, які актуалізуються в умовах надзвичайного стану в суспільстві. Розгляд фрагментованості свідомості дає змогу побачити тільки один із його аспектів. Хоча фрагментованість і є дуже важливою ознакою для розуміння стану суспільної свідомості, але вона недостатня для того, щоб осягнути її нинішній, надзвичайний стан.

Аналізуючи суспільну свідомість українського суспільства, сьогодні не можна обійти такий критерій, як ступінь її напруженості. Починаючи з перших днів Євромайдану, суспільна свідомість українського соціуму ставала дедалі напруженішою. Вона перейшла в стан обурення, кипіння, нерозсудливості... З неї вимивалася раціональна складова і наростала емоційна. Зростала її внутрішня суперечливість і конфліктність. Свідомість вийшла за межі свого нормального стану. Вона увійшла в надзвичайний стан. Ступінь її бурління була різною в різних регіонах країни. Вона була неоднорідною за силою напруження пристрастей, за формами емоційного прояву, за спрямованістю протесту та протистояння, за змістом висунутих бажаних, омріяних і заперечуваних, і осуджуваних цілей.

Таку свідомість називають *кризовою*. Одразу зауважимо, що цим терміном називають кілька близьких, але все ж таких, що різняться, станів суспільної свідомості.

По-перше, про кризову свідомість говорять в історико-філософському контексті як про свідомість, що відбиває зміну основ духовної культури: світогляду, міфів, традицій, духовних цінностей. Масштаб контексту, в якому використовується поняття кризової свідомості в цьому сенсі, охоплює цілі історичні епохи. Найбільше наукою і філософією в останні півтора століття приділялася увага “занепаду”, “духовному зубожінню і присмерку” насамперед європейської культури і цивілізації. З ними пов’язують період “загибелі богів”, кризи ідей гуманізму, раціональності, прогресу, зміни панівних у суспільстві цінностей. Як зазначає Ю.Давидов, “кризова свідомість оформляється остаточно в середині минулого століття як свідомість корінної неспроможності західного типу суспільства, його культури і цивілізації взагалі” [10, с. 448–449]. У даному тлумаченні поняття кризової свідомості має найбільш широкий і універсальний характер, оскільки відображає феномени соціокультурної, антропологічної кризи на рівні суспільства як цілого. Цей тип свідомості протистоїть стабілізаційній свідомості.

По-друге, поняття кризової свідомості є одним із головних в екологічних дослідженнях. Воно розглядається тут у контексті ризиків і загроз для людства, пов’язаних зі стійкою інтервенцією людини в природу, порушенням екологічного балансу, зміною клімату, виснаженням природних ресурсів. Деякі автори пропонували таку свідомість, яка насамперед пов’язана з природними потрясіннями, називати не кризовою, а катастрофічною. Таку пропозицію висловлювала І.Попова. Втім, вона погодилася, що коли “розуміти під катастрофічною свідомістю будь-яке “сприйняття життєвого простору як непридатного для життя”, то межа між катастрофічною і кризовою свідомістю стає досить умовною” [1, с. 10]. І вона відмовилася від такого поділу суспільної свідомості на два типи (кризовий і катастрофічний) на користь того, щоб використовувати поняття катастрофічної свідомості як вищого рівня кризової свідомості. Тема кризової свідомості в еко-

логічній проблематиці отримала доволі широкий розвиток [11]. У рамках даного напрямку накопичено велику кількість робіт, які збагатили теорію, окрім свого вузького тлумачення кризової свідомості, ще цілим рядом інших наукових категорій і понять.

По-третє, поняття кризової свідомості використовують у вужчому розумінні як категорію соціології. Воно означає більш конкретні прояви, ніж в історико-філософському контексті, ментальних процесів і станів у період зміни політичних режимів, кардинальних соціальних реформ та соціальних трансформацій, дезінтеграції соціальних інститутів і груп, розмивання особистісних ідентичностей, руйнування цінностей і норм. У рамках нашої роботи інтерес становить саме дане тлумачення поняття кризової свідомості, а саме свідомості, яка сприймає соціальну ситуацію як критичну й усвідомлює її безвихідь, безперспективність і безнадійність. Вона відображає розрив звичних для особистості і групи соціальних зв'язків і відносин, а також руйнування системи смислів, ідеалів, цілей, що пояснювали й виправдовували цей порядок життя. І.Попова визначила кризову свідомість як “свідомість, що характеризується такими ознаками, як неспокій, тривожність, страх, аномія, невпевненість у завтрашньому дні, явно і неявно виражене песимістичне сприйняття дійсності” [1]. До цих характеристик можна ще додати відчуття безпорадності, нездатності впоратися з обставинами самотності, відчуженості. Як свідчить досвід нашого суспільства, у такому стані свідомість може перебувати тривалий час. Такий тип кризової свідомості був притаманний українському суспільству, по суті, протягом понад двадцяти останніх років. У зазначений період суспільна свідомість характеризувалася аномією, переживанням більшістю соціальних груп невпевненості у своєму майбутньому, незадоволеністю особистості як своїм становищем у суспільстві, так і станом справ у суспільстві загалом, песимізмом, соціальною та громадянською депривацією [12]. Далі йтиметься про кризову свідомість як соціологічне поняття.

Поняття кризової суспільної свідомості відображає дуже складний феномен, який, своєю чергою, різниться різноманітними параметрами. Кризова суспільна свідомість не є простим відображенням у свідомості колективного суб'єкта подій, що відбуваються. Вона являє собою складний соціально-пізнавальний процес, який включає розумові акти визначення, сприйняття та інтерпретації подій. Ці процеси спираються на коди, смисли і значення культури суспільства та його певних груп. Важливі кризові події та процеси відображаються в суспільній свідомості, переломлюючись через елементи культури, і оформляються у свідомості, будучи освітленими, позначеними її смислами і значеннями.

Кризова свідомість змінюється разом з розвитком суспільної кризи в часі. У ній виділяють тривалість, етапи, фази, структуру, гостроту та швидкість перебігу, передбачуваність/несподіваність [13, с. 9]. Не маючи можливості проаналізувати всі параметри кризової свідомості суспільства, спинимось тільки на динаміці її розвитку, на стадіях зростання її напруженості.

Одну зі схем розвитку кризової свідомості суспільства запропонував колектив дослідників під керівництвом М.Лапіна. У теоретико-методологічних передумовах дослідження "Наші цінності сьогодні" був виділений блок "Стан кризової свідомості". У ньому було виділено три основні стадії стану кризової свідомості, відповідних трьом стадіям розвитку суспільної кризи: "1) дестабілізація, передконфліктний стан (поширюються відчуття безвиході, тупиковість життя на всіх рівнях – від індивіда до суспільства); 2) гостроконфліктний стан (кожна сторона сформувала свій "образ ворога" і знає, що слід зробити для завдання збитку протиборствуючій стороні); 3) вирішення, вихід із кризи: а) некерований рух до катастрофи; б) стабілізація через інституціалізацію конфліктів як спосіб керованого розвитку; в) нормалізація шляхом діалогу і досягнення нового консенсусу; г) "відкат" назад, до вихідного, докризового стану" [14, с. 30]. Як неважко помітити, авто-

ри цієї схеми не позначають термінами кожен зі стадій кризової свідомості, можливо, припускаючи, що назва стадії кризи відповідає стадії кризової свідомості. На нашу думку, умовно можна було б їх назвати так: 1) передконфліктно-кризова; 2) конфліктно-кризова; 3) некеровано-катастрофічна; 4) післяконфліктна, що стабілізується.

Як було згадано, І.Попова запропонувала виділяти в аберантній свідомості суспільства дві стадії – кризову і катастрофічну. Друга стадія, на її думку, відбиває пік напруженості свідомості: “сприйняття життєвих умов як катастрофи виступає кульмінаційною точкою кризи свідомості” [1, с. 10].

В одному науковому дослідженні запропоновано поділ суспільної свідомості в надзвичайному стані на кризову і катастрофічну. За редакцією В.Шляпентоха в 1999 р. вийшла друком обсягова праця “Катастрофічна свідомість у сучасному світі наприкінці ХХ століття” [5]. У ній розглянуто ряд теоретичних питань кризової і катастрофічної суспільної свідомості. Предметом даного дослідження був “страх перед соціально значущими негативними подіями і процесами, оцінюваними масовою свідомістю як катастрофа” [5, с. 6]. Автори поділяють бачення катастрофи в трьох площинах. По-перше, як об’єктивного феномена; по-друге, як суб’єктивного образу катастрофи, що сталася, і, по-третє, страх перед очікуваною катастрофою. Предметом їх дослідження стає третій аспект – страх перед майбутнім. У цьому полягає особливість згаданого дослідження: не аналіз справжньої, дійсної великої трагічної події, що породжує страх, а аналіз свідомості, що зазнає страху перед майбутніми потрясіннями в силу сформованих соціальних обставин: “Віра в прийдешню катастрофу і страх перед нею, що впливає з цієї віри, ... неодмінні складові катастрофічної свідомості” [5, с. 58].

Тому, використовуючи поняття кризової і катастрофічної свідомості, запропоновані в згаданому дослідженні, слід пам’ятати про їх обмеженість тільки однією модальністю суспільної свідомості. У згаданій роботі розведено

поняття кризи і катастрофи і, відповідно, кризової і катастрофічної свідомості. Виходячи з того, що криза має двоїсту природу – вона може бути подолана, а може призвести і до загибелі, звернуто увагу на межовий характер кризової свідомості. У ній присутня велика частка невизначеності, розгубленості, невпевненості. Розуміючи катастрофу як “різку дезорганізацію способу життя, життєдіяльності суб’єкта, аж до загрози його існуванню” [5, с. 63], катастрофічна свідомість розглядається як суб’єктивний стан очікування руйнування, дезорганізації, краху. У ній вже є присутнім негативний “результуючий сенс”. У ситуації, яка склалася в нашому суспільстві, катастрофічна свідомість виникла як реакція на раптові бойові дії, обстріли міст населених пунктів з усіх видів зброї, включаючи артилерію, танки і авіацію. У цю стадію свідомість перейшла не з нормального стану, а зі стану кризової свідомості, тобто в ній відхід від норми стався ще раніше, ніж сама катастрофа.

Темі соціально-тривожної свідомості один розділ у згаданій книзі “Катастрофічна свідомість у сучасному світі наприкінці ХХ століття” присвятив В.Ядов. У ній він звертає увагу на те, що в соціальному житті деструктивні явища можуть бути зрозумілими тільки в рамках певної системи цінностей, а отже, їх сприйняття має відносний характер. Те, що для одних може сприйматися як катастрофа, для інших – радість. Виходячи з цього, він вважає, що люди катастрофою відчують такі умови існування, які непридатні для життя. У роботі поставлено питання, що в масовій свідомості слід віднести до катастрофізму, а що – до тривожності, заклопотаності, до соціально-тривожної свідомості. Однак чіткого розділення і визначення цих феноменів автор не дає. Він не розглядає їх спеціально по лінії зростання загроз, небезпек і не співвідносить з цими феноменами стадії свідомості, яка відображає їх. Тому поняття “катастрофізм” і “тривожність” він пише через кому, а їх напруженість визначає за допомогою шкали “більш висока” і “більш низька”. Хоча один раз

дослідник намагається ступінь напруженості визначити через відносну і абсолютну депривацію, прирівнявши катастрофу до абсолютної депривації. “Відчуття катастрофи близьке до стану абсолютної депривації, тобто сприйняттю наявних умов як загрозливих самому життю” [15, с. 158].

Соціально-тривожну свідомість у Росії в 90-х роках минулого сторіччя В.Ядов досліджував не як свідомість, що безпосередньо відображає реальні природні та соціальні катастрофи, а як прояви “соціальної, епідеміологічної тривожності в тому сенсі, що вона породжується у якості масового явища як соціально зумовлена епідемія страхів і занепокоєнь” [15, с. 157]. Інакше кажучи, його цікавив процес поширення соціально зумовленої епідемії страхів. Це дослідження зробило внесок у вивчення соціально-тривожної суспільної свідомості. Однак методологію і методику дослідження В.Ядова не можна механічно переносити на ситуацію в нашому суспільстві.

В сучасному українському суспільстві ми стикаємося з іншою ситуацією і з іншим станом суспільної свідомості. Наш моніторинг зафіксував соціально-тривожну і катастрофічну свідомість українського суспільства, зумовлену попередньою затяжною системною кризою, яка переросла у масові виступи і відкритий військовий конфлікт, і яка (свідомість) відбиває реально пережиті лиха. Для нас важливо окремо розглянути суспільну свідомість кризового суспільства від “нормальної” свідомості в звичайній, не екстремальній ситуації [5, с. 30], а також відокремити кризово-тривожну суспільну свідомість від катастрофічної суспільної свідомості й розглянути особливості кожної з них.

Нерідко кризову свідомість описують і аналізують за допомогою поняття соціальної та культурної травми. Суспільна свідомість може бути травмована програними країною війнами, втратою територій, розпадом країни, “ревізією героїчних традицій нації” [4, с. 9], масовими жертвами в період епідемій, голодоморів, геноцидів, масових арештів, депортацій і т.п. Однак “кризова свідомість” та

“соціальна і культурна травма” – не ідентичні поняття. Кожне з них утворюється в своєму теоретичному дискурсі і відображає свій аспект соціальної реальності. У зв’язку з цим виникає потреба зіставити їх. Не маючи можливості тут ґрунтовно розгорнути аналіз і порівняння цих двох понять, зазначимо тільки найважливіше, на нашу думку, їх відмінності. Кризова свідомість є безпосередньою даністю, живим відображенням соціальних подій, а соціальна, культурна травма є віднесення свідомості, пам’яті до події, що вже відбулася. Це опосередковане історичною пам’яттю та культурою відображення події [16, с. 121–138; 4, с. 9].

І все ж, незважаючи на ці відмінності, концепція соціальної травми може бути використана для аналізу нинішнього стану суспільної свідомості нашого соціуму, оскільки воно переживає глибоко травмуючий свідомість період. Крім того, у суспільній свідомості ще багато зберігається соціальних та культурних травм, отриманих у минулому, які посилюють катастрофізм свідомості.

П.Штомпка розглядає травму як процес, що динамічно розвивається, і виділяє в ньому шість стадій: “1. Структурне і культурне минуле – середовище, що сприяє виникненню травми...; 2. Травматичні події або ситуації...; 3. Особливі способи визначення, інтерпретації, виразу або тлумачення травматичних подій за допомогою фонду успадкованих культурних ресурсів...; 4. Травматичні симптоми, тобто певні схеми поведінки і уявлень (зразки поведінки, що поділяються всіма, загальноприйнятні думки); 5. Посттравматична адаптація...; 6. Подолання травми” [4, с. 9]. Щоправда, виникає запитання, чи можна те, що названо автором третьою та четвертою стадіями, віднести до частин процесу? Адже про них говориться як про способи дії, про схеми поведінки, а не про стадії процесу. По-перше, способи дії і стадії процесу навряд чи можна ставити в один логічний ряд. По-друге, згадані автором способи дії та схеми поведінки можуть використовуватися на всіх стадіях процесу. Тому навряд чи їх можна ставити в один

ряд з минулим як середовищем, травматичними подіями, посттравматичною адаптацією і подоланням травми. Ми готові визнати першу, другу, п'яту та шосту стадії як послідовні стадії травматичного процесу.

Якщо уявити схему П.Штомпки, що складається з виділених нами в його схемі чотирьох стадій травматичного процесу, то вона виявляється дуже схожою на схему трьох основних стадій кризи як соціального процесу, запропоновану М.Лапіним. Невеликі відмінності стосуються лише третьої стадії. За схемою М.Лапіна, можливі три варіанти розв'язання кризи: а) катастрофа, б) стабілізація через інституціалізацію конфліктів; в) нормалізація шляхом діалогу та досягнення нового консенсусу; г) "відкочування" назад, до вихідного, докризового стану [14, с. 30], а в схемі П.Штомпки виділені стадії посттравматичної адаптації та подолання травми [4, с. 9]. У даному контексті період подолання кризи і відповідної йому свідомості нами не розглядається, оскільки суспільство поки що перебуває в гострій фазі кризи.

Отже, на основі аналізу різних теоретичних підходів до побудови схеми розгортання кризової свідомості суспільства ми виділяємо такі стадії розвитку суспільної свідомості в українському суспільстві в останні два десятиліття: передконфліктно-кризову; соціально-тривожну; катастрофічну; післякризову. Нинішній стан суспільної свідомості в різних регіонах країни на різних стадіях напруженості залежно від ситуації в регіоні. Про післякризову стадію суспільної свідомості в Україні говорити зарано. І тому вона виключається із аналізу. Першу – передконфліктно-кризову і четверту – післякризову стадії ми тут не розглядаємо через нестачу місця. Спинимось лише на другій і третій стадіях розвитку української суспільної свідомості – кризовій і катастрофічній, оскільки саме в цих двох фазах перебуває українська суспільна свідомість. В умовах абсолютно різної соціальної обстановки в різних регіонах країни вони сьогодні співіснують у суспільстві. В одних регіонах переважає кризова свідомість,

в інших – катастрофічна. Відмінності в аналізованих стадіях свідомості наявні у вікових, освітніх, етнічних, релігійних та інших соціальних групах, які також відрізняються між собою за стадією напруженості свідомості.

У суспільній свідомості будь-якого соціуму присутній весь набір людських почуттів та емоцій. Але залежно від домінуючих почуттів суспільна свідомість набуває тієї чи іншої загальної якості, того чи іншого емоційного окрасу, відтінку. Коли ряд крайніх почуттів захоплює значну або більшу частину членів суспільства, у ньому формується відповідна стадія напруженості свідомості – соціально-тривожна або катастрофічна.

Розглянемо, які почуття переважали на соціально-тривожній стадії розвитку суспільної свідомості українського суспільства. На цій стадії воно перебувало в роки, що передували бурхливим подіям кінця 2013 р.

Для аналізу ми взяли показники соціально-тривожного стану суспільної свідомості українського суспільства у 2012 р. У цей рік багато людей висловлювали незадоволеність своїм становищем у суспільстві. 51% опитаних відповіли на запитання анкети моніторингу, що вони скоріше не задоволені своїм становищем у суспільстві. А задоволених було лише 19%. Вони не бачили ніяких ознак того, що найближчим часом їхнє життя поліпшиться. На запитання *“Як Ви вважаєте, в найближчий рік наше життя більш-менш налагодиться чи ніякого поліпшення не відбудеться?”* лише 15% респондентів відповіли позитивно, а 51% вважали, що ніякого поліпшення життя не відбудеться. Ще більш нерадісно респонденти уявляли своє віддалене майбутнє. Значна частка громадян – 72% – вважали, що їм бракує впевненості у власному майбутньому.

Цей стан люди переживають вже багато років. У 90-х роках невпевненість у майбутньому зумовлювалася крайньою бідністю значної частини населення, у XXI столітті невпевненість більшою мірою спричинялася політичною нестабільністю в країні. Коли у 2012 р. респондентів попросили уточнити, які почуття у них переважають, коли

вони думають про своє майбутнє, то 29% опитаних заявили, що тривогу, а 15% – страх. Щоправда, при цьому 28% заявили, що в них переважає почуття оптимізму. Багатьох людей охопили песимістичні настрої, відчуття безпорадності, нездатності протистояти обставинам і т.п. Такий мінорний настрій вони переживали не тільки щодо своїх життєвих перспектив, а й стосовно долі країни. Це проявилось у відповідях на запитання *“Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?”*. Як виявилось, у 34,5% опитаних переважала тривога, а у 17% – страх.

Серед побоювань, які переживало населення на соціально-тривожній стадії розвитку суспільної свідомості, на першому місці були страхи, пов’язані з кризою економічної, фінансової та соціальної сфер. Найбільше респонденти боялися зростання цін – 81%, безробіття – 79%, невиклат зарплат, пенсій – 66%, зростання злочинності – 45,5%.

Слід зазначити, що на соціально-тривожній стадії суспільної свідомості рівень напруженості з багатьох питань був порівняно рівномірно розподілений по всій країні. Звичайно, відмінності між регіонами були, але не такі значні. Так, незадоволеність своїм становищем у суспільстві в середньому по країні становила 51%. По регіонах країни картина відповідей була такою: Схід – 48%; Південь – 48%; Центр – 57%; Захід – 50%. Дуже незначним був спектр думок щодо дефіциту впевненості у власному майбутньому. На Сході країни таку думку мали 72% респондентів, на Півдні – 74%; у Центрі – 72%; на Заході – 72%. Те ж можна сказати і про розподіл побоювання безробіття: Схід – 80%; Південь – 79%; Центр – 77%; Захід – 83%. Інакше кажучи, рівень соціальної тривожності суспільної свідомості по всіх регіонах був приблизно однаковим.

Описана стадія стану суспільної свідомості є напруженою, але все ж вона не сягає найвищої точки. Кульмінаційним моментом напруженості суспільної свідомості є її

катастрофічна стадія. Її швидке наростання розпочалося з моменту виступу протестувальників на Євромайдані. Як зазначалося, наш моніторинг проводився в липні 2014 р. і зафіксував стан суспільної свідомості на цей період часу. У міру наростання відкритого збройного конфлікту і загострення відносин з Росією кризова суспільна свідомість входила в шоковий стан і перетворювалася на катастрофічну. У суспільній свідомості стався сплеск почуттів та емоцій “тривожного ряду”: загрози, тривоги, небезпеки, страхи, паніка, жах, які є індикаторами катастрофічної свідомості.

Події розгорталися стрімко і сприймалися як лихо, що раптово звалилося ззовні. Такий емоційний стан мас людей визначають як соціальний шок. “Соціальний шок – раптове потрясіння, що порушує нормальний розвиток соціальних процесів, що приводить людей у сум’яття” [17]. Величезна кількість людей протягом короткого часу зазнала емоційного удару, втратила соціальні орієнтації в процесі суспільних комунікацій. Особливо сильні тривоги і страхи виникають від несподіваних лих, які обрушуються на суспільство, на його окремі соціальні групи і регіони. У цих умовах люди майже поголовно втрачають соціальні опори, їх охоплює розгубленість, почуття безвиході, глухого кута. Вони готові повірити в можливість найнесподіваніших і навіть нереалістичних сценаріїв у розвитку суспільства, подій у своєму населеному пункті, потрясінь у своєму житті й житті близьких. В анкеті респондентам було запропоновано визначитися з таким судженням щодо свого особистого і життя суспільства: “Нині все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно”. З цим твердженням згодні 88% опитаних і лише 7,5% не згодні. Це означає, що у кожного дев’ятого з десяти респондентів почуття соціальної тривожності досягло найвищих показників.

Серед загроз, що підстерігають суспільство, респонденти на перші позиції висувують ті, що пов’язані із зовнішніми і внутрішніми відкритими конфліктами. Так, якщо у 2012 р.

побоювались масових вуличних безпорядків 17% опитаних, то у 2014 р. таких було 33%, тобто удвічі більше. Небезпеку щодо можливих міжнаціональних конфліктів переживали відповідно 11% і 35%. Як бачимо, за цією позицією побоювання зросли утричі. Розпаду України як держави у 2012 р. побоювались 12% респондентів, а у 2014 р. – майже в чотири рази більше (46%).

Населення відчуває зростання напруженості в усіх сферах суспільства – в економіці, у фінансовій, соціальній, політичній сферах. Так, у 2012 р. політичну ситуацію в країні оцінювали як напружену 58,5% опитаних, а ще 17% – як критичну, вибуховонебезпечну. Тобто рівень політичної напруженості був дуже високий, оскільки більше половини населення вважало, що політична обстановка в країні напружена. У 2014 р. він не тільки зріс, а й набув нової якості. Тепер вже більше половини населення (55%) вважає, що ситуація в країні критична, вибуховонебезпечна, а 41% – напружена.

Водночас рівень катастрофічності суспільної свідомості істотно відрізняється в різних регіонах країни. На Донбасі політичну обстановку оцінюють як напружену, критичну і вибуховонебезпечну – 99% респондентів. В інших регіонах цей показник теж є високим, але все ж нижчим, ніж на Донбасі: на Заході країни, наприклад – 90%. Від початку АТО на Південному Сході країни сотні тисяч людей опинилися в ситуації, коли вони цілодобово відчували страх за своє життя і життя тих, хто перебуває поруч з ними: дітей, батьків, сестер і братів. Люди, оселі яких виявилися в зоні бойових дій, де ведеться обстріл з “градів”, перебувають без їжі, води, медикаментів, електрики і зв’язку, відчувають потужний емоційний удар, який вводить їх у стан жаху.

На пропозицію анкети моніторингу вказати респондентам, у яких складних ситуаціях довелося їм побувати протягом останніх 12 місяців, багато респондентів з Луганської та Донецької областей, крім запропонованих варіантів відповідей, дописали свої, в яких передають свої

відчуття і настрої. Наводимо приклади деяких записів: “Ось вже місяць як нас бомблять. Кожну секунду в мене важка ситуація – як врятуватися? хто допоможе? куди бігти?”; “Жити в страху за своє життя і життя своїх близьких, дітей”; “Бомбардування, безсонні ночі”; “Страх за сім’ю під час бомбардування”; “Війна і загибель людей”; “Бути вбитим, це страшно, ніде такого не було”; “Кожен день живеш під кулями і снарядами, які пролітають у тебе над головою”.

Катастрофічна свідомість як безпосередня реакція на поточні соціальні потрясіння глибоко травмує, а в окремих випадках і паралізує свідомість особистості. Якщо П.Штомпка вважає травматичною подією навіть давно програну війну, то, безсумнівно, шокуючою подією для особистості є життя в тому регіоні, де йде війна. Для людини, що тижнями, а то й місяцями перебуває в районі бойових дій, всі проблеми зводяться до того, як вижити, уціліти і знайти кошти до фізичного існування: їжу, воду і дах.

Про психічний стан такої особистості свідчить такий факт. На запитання нашої анкети: *“Які фактори забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?”* респондент довільно написав: “Яка може бути екологія, якщо все довкола горить і вибухає від бомбардувань”. Зрозуміло, що ступінь травмування свідомості особистості, що перебуває в подібній ситуації, у багато разів вища, ніж пам’ять про програну війну.

Втім, не тільки ті люди, які перебувають безпосередньо в зоні бойових дій, а й більшість громадян країни в період військового конфлікту розглядає всі події крізь призму війни. Одні відчують страх за близьких, які перебувають на передовій, інші відчують тривогу за долю колег, сусідів, знайомих, що перебувають у зонах конфлікту, треті сподіваються на одужання поранених родичів, четверті тривожаться, як би військові операції не перемістилися в їхню місцевість. Таким чином, безліч людей перебуває під впливом збройного конфлікту, відчуває глибоке

емоційне потрясіння і переживає тривогу, стурбованість, страх.

При цьому економічні, фінансові, соціальні тривоги, які визначали соціально-тривожну стадію суспільної свідомості в попередні роки, нікуди не зникли. Навпаки, на тлі інфляції, підвищення цін на всі види товарів і продукти харчування, зростання вартості комунальних послуг, тарифів на транспорт, загрози холоду в квартирах взимку зростає і страх збідніння, втрати досягнутого рівня життя, стандартів споживання, побутового комфорту. Всі ці чинники у сукупності ввергають людину у стан високої загальної тривожності. Відповідаючи на запитання, чи відчують опитувані спокій у даний момент, у 2012 р. 30,5% з них заявили, що вони не відчують спокою. У 2014 р. таку відповідь дали вже 46% респондентів, а на Донбасі таких виявилось 50%.

Зрозуміло, що суспільне життя навіть у надзвичайних умовах відкритого конфлікту є набагато складнішим і не звужується лише до деструктивних, сумних подій. Але оскільки ми аналізуємо явища кризового і катастрофічного стану суспільства, то свою увагу зосереджуємо на тих суспільних явищах, що породжують страхи, ризики, жахи, шок. У зв'язку з цим викликає занепокоєння те, що в суспільній свідомості утверджується культ сили, який породжує морально-психологічну атмосферу насильства і підпорядкування. Чимало озброєних груп, які не належать до державних структур, без зрозумілих суспільству прав і повноважень, що страхають людей вузькими прорізами "балаклав", стали прикметою часу. Вони стають інструментами вирішення будь-яких питань: економічних, фінансових, політичних, ідеологічних та інших.

Соціальна агресія, насильство, ненависть до інших, ксенофобія, брутальність мають на меті посіяти страх у суспільстві, залякати людей. Спочатку це робиться вибірково, кумулятивно стосовно окремих людей. Потім кількість і масштаби мішеней збільшуються. Вибірково чіпляються без слідства і суду ярлики, які таврують людей. Стигматизація використовується як спосіб залякування,

психологічного тиску на особистість. У суспільну свідомість цілеспрямовано вкидаються теми про зрадників, в ній формується галерея портретів ворога.

Багата на відтінки суспільна свідомість, багатоманітність поглядів на світ і суспільство спрощується, зводиться до чорно-білої гами. Посилюються фанатизм, прямолінійність мислення, нетерпимість до іншої думки. В оцінках слів і справ панує крайній радикалізм, взірцем чеснот стає незаперечна догма. Формується атмосфера, у якій кожний має продемонструвати свою ідеологічну, політичну та етнічну благонадійність. За цими індикаторами йде поділ на “своїх” і “чужих”, на “ми” і “вони”. Вся енергія суб’єктів суспільної агресії спрямовується на “чужих”.

Відтворюються найгірші моделі охлократичної поведінки. Наслідком таких масових дій стає наростання страху в усьому суспільстві. Адже тиражовані ЗМІ приклади розправи з тими, хто не поділяє думки суб’єкта агресії, породжують страх, що нависає над кожним. Обстановка ще більше загострюється, коли публічно принижуються у грубій формі не тільки пересічні громадяни, а й державні діячі найвищого рангу, депутати, керівники ЗМІ та інші відомі люди (обливання зеленкою, фарбою, вкидання в сміттєві баки, примусові марші і “прогони” на колінах політичних опонентів тощо) без будь-якої реакції прокуратури та інших правоохоронних органів.

Інакодумство, яке подається як загроза національній безпеці, як зрада, починає переслідуватись. У будь-який час людина може опинитись у ситуації, коли буде звинувачена групами людей без законних повноважень або натовпом у співпраці з ворогом, у поширенні “неправильних”, підбурюючих думок. В умовах жорсткого публічного контролю за поведінкою громадян одним із способів виживання стає конформізм, аполітичність, пристосуванська участь у масових ритуалах, церемоніях і видовищах. Подібні тенденції загрожують суспільству, крім усього іншого, інтелектуальною і моральною деградацією.

Нагнітання атмосфери страху йде паралельно із “закручуванням гайок” по лінії правових актів. Спрощується

процедура затримання підозрюваних, збільшується кількість часу, коли людина може перебувати під арештом без рішення суду, спрощуються умови застосування зброї міліцією і т.д. З прийняттям відповідного закону також відкрилась перспектива люстрації для цілого мільйона співгромадян [18]. Якщо до тих, хто потрапляє у цю категорію, додати мінімум два-три мільйони членів їхніх сімей, то масштаби ще однієї площини суспільних страхів суттєво розширюються. Згадані та інші суспільні чинники нагнітання соціального страху накладаються один на одного і створюють синергетичний ефект катастрофічної стадії суспільної свідомості.

Про суттєве погіршення загальних настроїв у суспільстві свідчать відповіді на запитання *“Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом?”*. У 2012 р. відчували напруження, роздратованість 29% населення, а ще 8% – страх. Ці настрої відповідали кризовій стадії суспільної свідомості. Коли ж у 2014 р. напруження суспільної свідомості сягнуло катастрофічної стадії, то роздратованість охопила 41% населення. Страх і тугу відчували 18%. На Донбасі ці показники ще гірші: напруженість, роздратованість відчуває половина населення (50%), а страх – майже третина (29%). Можна було б продовжувати наводити приклади показників, які свідчать, що суспільна свідомість українського соціуму влітку 2014 р. перебуває на катастрофічній стадії. Але, на нашу думку, вже наведених даних вистачає для того, аби переконатись у тому, що суспільна свідомість перебуває зараз саме на цій стадії.

Таким чином, аналіз суспільної свідомості українського суспільства засвідчив, що вона перебуває у аберантному стані, який обтяжений тим, що розколота і розщеплена суспільна свідомість увійшла у катастрофічну стадію. В людській історії багато суспільств переживали періоди глибоких системних криз, соціальних катастроф і відповідних їм станів суспільної свідомості. В свідомості одних з них у кульмінаційні моменти були присутні уявлення про шляхи подолання деструкцій – такі суспільства на-

зивають “суспільствами надій”, в інших були відсутні подібні уявлення – їх визначають як “суспільства катастроф” [19, с. 37]. У даний час суспільна свідомість в Україні на катастрофічній стадії і має песимістичний відтінок. Їй притаманні практично всі риси свідомості суспільства катастроф.

Така свідомість негативно впливає як на масову, групову свідомість, так і на свідомість окремої особистості. Чим довший час суспільна свідомість перебуватиме у цьому аберантному стані, тим серйозніші негативні наслідки для всього соціуму можна очікувати. Сьогодні наше суспільство перебуває в очікуванні визначеності й стабільності. Воно чекає від політичних, економічних, фінансових еліт пропозицій позитивних, конструктивних суспільних проектів, здатних вивести суспільство з глибокої і передчасної кризи. Інакше катастрофічна стадія суспільної свідомості може підштовхнути до повного і незворотного руйнування соціуму.

Література

1. *Попова І.* Буденна свідомість у перехідному суспільстві: симптоми кризи / І.Попова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 5–21.
2. *Головаха Е.И.* Социальное безумие / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
3. *Александр Дж.* Смыслы социальной жизни: культурсоциологии / Александр Джефри. – М. : Праксин, 2013. – 640 с.
4. *Штомпка П.* Социальное изменение как травма (Статья первая) / П.Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
5. *Шубкин В.Н.* Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века / Шубкин В.Н., Шляпентох В.Э., Ядов В.А. ; под ред. В.Э.Шляпентоха. – М. : МОНФ, 1999. – 347 с.
6. *Smelser N.* The rational and the ambivalent in the social sciences: 1997 – presidential address / M.Smelser // American Sociological Review. – 1998. – Vol. 63. – No. 1.
7. *Hegel G.W.F.* Samtliche Werke. Neue Kritische Ausgabe. / G.W.F.Hegel; Hrsg. Von J.Hoffmeister. – Vol. V. – S. 359.

8. Джеймс У. Воля к вере / Джеймс У. – М. : Республика, 1997. – 431 с.
9. Блейлер Э. Аффективность, внушение, паранойя / Блейлер Э. – М. : ВИНТИ, 2001. – 208 с.
10. *История теоретической социологии* : в 4-х т. – М. : Канон, 2002. – Т.1.
11. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Бек У. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
12. Шульга М. Феномен громадянської депривації / М.Шульга // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 77–83.
13. Яворская С.А. Кризис культуры и кризисное сознание в системе социокультурной динамики : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук / С.А.Яворская. – Саранск, 2006. – 19 с.
14. Лапин Н.И. Тяжкие годы России (Перелом истории, кризис, ценности, перспективы) / Н.И.Лапин // Мир России. – 1992. – Т. 1. – №1.
15. Ядов В.А. Структура и побудительные импульсы тревожного сознания // Шубкин В. Н. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века / Шубкин В. Н., Шляпентох В. Э., Ядов В. А. ; под ред. В.Э.Шляпентоха. – М. : МОНФ, 1999. – С. 158.
16. Айерман Рон. Социальная теория и травма / Айерман Рон // Социологическое обозрение. – 2013. – Т. 12. – № 1. – С. 121–138.
17. *Толковый словарь* обществоведческих терминов / под ред. Н.Е.Яценко. – СПб. : Лань, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.slovarnik.ru/html_tsot/s/social5n3y-qok.html
18. *Под люстрацию* подпадает около миллиона чиновников и правоохранителей – А.Яценюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unian.net/politics/985922-pod-lyustratsiyu-podpadaet-okolo-milliona-chinovnikov-i-pravoohraniteley-yatsenyuk.html>).
19. Зубкова Е.Ю. Общественные настроения в послевоенной России. 1945–1953 гг. : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук / Е.Ю.Зубкова. – М., 2000. – 40 с.